

Simona Menoni*

ZADNJA SODBA KOT POMOČ V BOJU ZA REKATOLIZACIJO DEŽELE ŠTAJERSKE

Razprava obravnava čas ob izteku 16. in na začetku 17. stoletja na slovenskem Štajerskem, ko so se tehtale moči protestantov in prebujajoče se protireformacije. Avtorica razprave z intenzivnim delovanjem na področju protireformacije in katoliške verske prenove v Notranji Avstriji povezuje tudi vnovičen razmah uporabe eshatološkega motiva Zadnje sodbe znotraj stenskega slikarstva v katoliških cerkvah. Avtorica je poskušala tri lokacije na območju slovenske Štajerske, kjer se pojavi motiv, umestiti v širši zgodovinski kontekst in jih osvetliti predvsem iz ikonografskega vidika.

Po smrti nadvojvode Karla II. leta 1590, vnetega borca za katoliško versko prenovo notranjeavstrijskih dežel, je protestantizem dobil nov polet v upanju na zmago. Razmere za razširitev protestantizma so bile v naslednjih letih zelo ugodne, saj so turški vpadi v habsburške dežele terjali od vladarja ogromno denarnih sredstev za učinkovito obrambo pred »dednim sovražnikom krščanskega sveta«, ki si jih je ta lahko pridobil le na osnovi privoljenja deželnih stanov, zato jim je v verskih rečeh moral popuščati. Plemstvo in meščanstvo, ki se je pri nas v največji meri oklenilo novega duhovnega gibanja, je spričo nemirnega časa 16. stoletja postajalo vse močnejše, proti koncu stoletja pa se s protestantsko aktivnostjo srečamo ne le v mestih in na gradovih, temveč so se vplivi nove vere vse bolj poznali tudi na podeželju, kjer so se kazali v verski mlačnosti prebivalstva,¹ v npravnem življenju duhovščine (življenje v t. i. *konkubinatu*) in v prikritem, včasih pa celo v javnem prestopu k protestantizmu (dajanje skupne odveze in zanemarjanje osebne spovedi, obhajanje vernikov *pod obema podobama* – *sub utraque* itd.). Tako je vse bolj kazalo, da se s smrtjo Karla II. katolicizmu pišejo poslednje ure. Po letu 1595, ko je iz Ingolstadta, kjer

se je šolal na jezuitski visoki šoli, prišel v Gradec Karlov sin Ferdinand II., so se razmere vendarle prevesile v korist katoliške vere. Šele nove okoliščine – predvsem dokončno prenehanje turške nevarnosti – so v notranjeavstrijskih deželah omogočile učinkovito protireformacijo in rekatolizacijo.

V takšnih, za katoliško stran in njeno versko življenje neugodnih okoliščinah je pričel delovati Martin Brenner (1585-1615), najodličnejša osebnost v procesu katoliške verske prenove v Notranji Avstriji, posebej na Štajerskem. Že pred nastopom svoje službe je kot sekovski škof (1585) prejel vrsto pooblastil za svoje delovanje. Že v prvem letu škofovanja mu je salzburški nadškof Janez Jakob Kuen-Belasy (1560-1586) zaupal vizitacijo župnij, nad katerimi je sekovska škofija imela pravico patronata, oziroma tistih, ki so ji bile inkorporirane. V letu 1591 je Brennerja nadškof Wolfgang Teodorik pl. Reitenau (1587-1612) imenoval za svojega generalnega vikarja na ozemlju celotne Štajerske, kakor daleč je ta spadala k salzburški metropoliji, h kateri je dodal še dunajsko-novomeški dekanat (Dekanat Neustadt). V naslednjih letih je Martin Brenner prejel od salzburškega nadškofa in tudi od apostolskega sedeža vrsto pooblastil, ki so mu omogočale neovirano delovanje v škofiji in vikariatu.² Svoj cilj je škof v prvi vrsti nameraval doseči z vizitacijami na ozemlju njemu zaupanega generalnega vikariata, saj sta si tako cerkvena kot posvetna oblast o razširitvi protestantizma med duhovščino in verniki lahko ustvarili realno podobo le z ogledom na terenu. Kot generalni vikar salzburškega nadškofa se je Brenner prvič odpravil na vizitacijo vikariata že leta 1593 in tako vizitiral tudi župnije na slovenskem Štajerskem, pri čemer je naletel na žalostne razmere, ki so pri vernikih in duhovščini vladale tako v verskem kot v npravnem pogledu.³ Nekaj let po delovanju

* Simona Menoni, univ. dipl. umetnostna zgodovinarica, Muzej Ormož, Kolodvorska cesta 9, 2270 Ormož.

¹ Podeželsko prebivalstvo je v verskem pogledu postajalo mlačno, ni pa se moglo ogreti za *novo vero*, vero svojih zemljiških gospodov, ki so jo v veliki večini širili tujci (cf. Mlinarič, J., Vizitacije sekovskih škofov Martina Brennerja in Jakoba Eberleina na slovenskem Štajerskem, Klagenfurt-Ljubljana-Wien, 1994, str. 191).

² Mlinarič, J., Prizadevanje sekovskih škofov Martina Brennerja (1585-1612) in Jakoba Eberleina (1615-1633) kot generalnih vikarjev salzburških nadškofov za katoliško versko prenovo na Štajerskem v luči protokolov 1585-1614 in vizitacijskih zapisnikov iz 1607, 1608 in 1617-19, Ljubljana, 1983, str. 11-12.

³ Mlinarič, J., Križniške župnije Velika Nedelja, Ormož, Središče in Miklavž do konca 18. stoletja, Ormož, 1983, str. 85.

protireformacijskih komisij⁴ sta salzburški nadškof pl. Reitenau in sekovski škof Brenner čutila potrebo, da vnovič ugotovita na terenu samem, kako je z verskim življenjem, da bi tako čim prej dokončala rekatolizacijo svojega ozemlja. Škof Martin je s spremljevalcem in kaplanom Viljemom Paulitijem vizitacijo opravil v letu 1607. Že v naslednjem letu je moral Brenner ponovno na pot, tokrat po naročilu deželnega kneza nadvojvode Ferdinanda. Potem ko se je škof z vizitacijama v letih 1607 in 1608 po mestih in na podeželju dodobra seznanil s stanjem verskega življenja, je skušal odpraviti vse pomanjkljivosti pri laikih in duhovščini.⁵

Po odstopu škofa Martina Brennerja leta 1615 je salzburški nadškof Marko Sittich (1612-1619) avgusta istega leta posvetil za naslednika njegovega nečaka Jakoba Eberleina (1615-1633), ki mu je bila prav tako kakor predhodniku zaupana skrb za številne župnije v salzburški cerkveni provinci na ozemlju Štajerske. Eberlein je vse svoje moči posvetil nadaljevanju dela svojega predhodnika, pri čemer se je osredotočil na skrb za dušno pastirstvo, za vizitacije in korespondenco s podrejeno mu duhovščino. Največje Eberleinovo delo pa so njegove vizitacije v letih 1617 – 1619, ko je z izjemno energijo obiskal vse župnije in vrsto samostanov svojega obsežnega teritorija.⁶

Kljub številnim opozorilom in obljubljenim kaznim, ki so sledile neizpolnjevanju božjih in cerkvenih zapovedi, pa je iz vizitacijskih zapisnikov in številnih naročil, ki sta jih generalna vikarja salzburškega nadškofa Brenner in Eberlein pošiljala duhovščini, razvidno, da se je stanje sicer pričelo izboljševati, a je bilo na terenu še vedno veliko neposlušnosti glede upoštevanja vseh zakramentov katoliškega nauka, župniki in vikarji na nekaterih župnijah so še vedno podeljeval skupno odvezo, zanemarjali so osebno spoved, podeljevali obhajilo pod obema podobama ter še naprej živeli v konkubinatu.⁷

Tudi na področju dela habsburških dežel, kamor je segala cerkvena oblast oglejskega patriarhata, razmere

v poznem 16. stoletju niso bile nič kaj ugodne. Ob preteči nevarnosti razširjenega reformacijskega gibanja ni bila za Oglej brez določene nevarnosti tudi katoliška stranka okoli nadvojvode Karla, saj je nadvojvoda upal, da si bo v novem kritičnem trenutku priboril določeno neodvisnost ustreznega dela svojih dežel od cerkvene nadvlade oglejskega patriarha. Poleti leta 1581 je Pavel Bizancij – kotorski škof, sufragan in generalni vikar oglejskega patriarha, v zgodovini naših dežel pa znan predvsem kot eden izmed nosilcev protireformacije druge polovice 16. stoletja – v imenu patriarha Giovannija Grimanija opravil vizitacijo oglejskih župnij na Kranjskem in deloma na južnem Štajerskem, ki so sodile pod oglejsko jurisdikcijo. Jedro vizitacijskega zapisnika tvorita personalni status duhovščine in seznam podružnic z njihovo oddaljenostjo od župnijskih sedežev. Posebno zanimivi so tisti deli popisa, ki nam razsvetljujejo razmere v župnijah, kjer so delovali duhovniki, ki so prevzemali navade protestantizmu naklonjene dobe, kjer so zapisane omembe protestantskih hiš ter zaplenjene protestantske literature.⁸ Zvezek se do današnjega časa žal ni ohranil kot izvirnik, ohranjena je le njegova kopija, nastala v drugi polovici 17. ali v začetku 18. stoletja. Drugi pomemben dokument iz oglejskega dela Štajerske je popis cerkva, ki ga je sestavil Polidor Montagnana; prinaša nam po župnijah urejen seznam cerkva z imeni in zadolžitvami duhovnikov ter opisom beneficijev. Njegovo življenje sicer ni povsem raziskano, kljub temu pa lahko razberemo, da gre za primer ambicioznega visokega cerkvenega uradnika, ki se mu je z udinjanjem patriarhovi kuriji v Vidmu v razburkani dobi, ko so se tehtale moči protestantov in prebujajoče se protireformacije, posrečilo nakopičiti najpomembnejše cerkvene nadarbine in službe oglejskega dela Kranjske in Štajerske. Čeprav je bilo gradivo po vsej verjetnosti zbrano za boljšo vednost patriarha oziroma njegovega generalnega vikarja in njima v pomoč pri uresničevanju cerkvene politike, se tu in tam pojavljajo tudi podatki, karakteristični za kanonične škofijske ali arhidiakonske vizitacije. Zanimivo je, da se iz dokumenta zrcali – glede na siceršnji položaj cerkva v luči protestantizmu naklonjene dobe – da protestantizem cerkvene organizacije na Štajerskem, vsaj v vidikih, ki se jih dotika obravnavani popis, ni bistveno prizadel.⁹

⁴ Martin Brenner je leta 1599 oblikoval t. i. protireformacijske »leteče komisije«, ki naj bi pod vodstvom sekovskega škofa in v spremstvu vojaštva prehodile deželo ter zajezile dejavnost protestantov na terenu (cf. Mlinarič, J., Prizadevanja sekovskih škofov Martina Brennerja (1585-1615) in Jakoba Eberleina (1615-1633) kot generalnih vikarjev salzburških nadškofov za katoliško versko prenavo na Štajerskem v luči protokolov 1585-1614 in vizitacijskih zapisnikov iz 1607, 1608 in 1617-1619, Ljubljana, 1983, str. 13.

⁵ Mlinarič, J., Vizitacije sekovskih škofov Martina Brennerja in Jakoba Eberleina na slovenskem Štajerskem, Klagenfurt-Ljubljana-Wien, 1994, str. 196-198.

⁶ Prav tam, str. 196-199.

⁷ Prav tam, str. 197-198.

⁸ Protestantske literature je bilo sorazmerno veliko za razmere, v katerih so bili podeželski župniki, zanimivo pa je spoznanje, da je bilo med knjigami zelo malo slovenskih (cf. Höfler, J., Trije popisi cerkva in kapel na Kranjskem in slovenskem Štajerskem s konca 16. stoletja, Ljubljana, 1982, str. 14).

⁹ Höfler, J., Trije popisi cerkva in kapel na Kranjskem in slovenskem Štajerskem s konca 16. stoletja, Ljubljana, 1982, str. 7-10.

Tako nas v času intenzivnega delovanja na področju protireformacije in katoliške verske preнове v Notranji Avstriji – tako na področju salzburške nadškofije severno od Drave kakor tudi oglejskega patriarhata južno od nje – ne preseneti vnovičen razmah motiva na poslednje reči opominjajoče *Zadnje sodbe* na zidovih katoliških cerkva, ki se je pred očmi vernika razgrnila kot opominjajoča slikana pridiga. Kot tak je motiv namreč predstavljal podporo prizadevanjem po ureditvi razmer na posameznih župnijah, saj je dvignjen vernikom pred oči deloval kot didaktični opomin pred duhovnimi zmotami in neustreznim nravnim življenjem. Na slovenskem Štajerskem ob izteku 16. in v prvi tretjini 17. stoletja na stenah cerkva namreč srečamo kar tri monumentalne in vsebinsko bogate upodobitve *Zadnje sodbe*. V podružnični cerkvi sv. Kunigunde v Kungoti pri Ptujju je *Zadnja sodba* na južni steni prezbiterja, poslikava je datirana v leto 1588. *Zadnja sodba* v župnijski cerkvi sv. Martina v Šmartnem na Pohorju je nastala v zadnjem desetletju 16. stoletja, velikopotezna *sodba ormoške župnijske cerkve sv. Jakoba* pa naj bi cerkev krasila od leta 1629 naprej.¹⁰ Četrto *Zadnjo sodbo* tega časa najdemo na oboku t. i. Lutrovske kleti v Sevnici, kjer nedvomno gre – po vsebinski in kvalitativni strani – za vrh pri nas ohranjenega stenskega slikarstva časa okoli leta 1600, a poslikave protestantske molilnice zaradi ikonografske in slogovne kompleksnosti v pričujoči razpravi ne bomo podrobneje obravnavali.¹¹ *Zadnja sodba* namreč predstavlja eno izmed tistih upodobitev, pri katerih je izrazita predvsem eshatološka narava motivike. Gre torej za motiv, ki s svojo temo vzbuja razmišljanja o poslednjih rečeh, ki neizogibno čakajo vsakega posameznika; o smrti, o vsem kar je povezano s smrtjo, o vstajenju po smrti, zadnji sodbi

ter večnem življenju po smrti. Motivika s takšno vsebino v 16. stoletju seveda ne predstavlja novosti, saj jo skorajda redno srečujemo od 9. stoletja naprej, kjer je vsebinsko zaznamovala številne cerkvene fasade ali samo lunete nad vhodi v cerkve. Tudi v slikarstvu je motiv *Zadnje sodbe* doživel številne monumentalne izvedbe, ki so jih slikarji običajno nameščali predvsem v notranjščinah na zahodno steno, v alpskih in predalpskih deželah pa jih pogosto srečamo tudi na zahodni steni cerkvenih zunanjščin, ki je nosilka simboličnega pomena delitve med zunanjim in notranjim svetom, med svetnim in sakralnim.¹² Pri tem portalne podobe dodatno naglašujejo mejo med vsakodnevnim življenjem, kjer je človek nagnjen k skušnjavam grešnega življenja, in sakralnim prostorom, kjer se lahko z navzočnostjo boga odreši svojih zemeljskih strasti in s krepostmi pridobi zveličanje. Pri verniku eshatološka motivika upodobitev torej vzbuja dvoje; najprej strah pred grozotami, ki kot posledica sledijo grešnemu življenju, ter istočasno zbuja upanje za dosego obljubljenih nagrad po smrti. Na podlagi povedanega je povsem razumljivo, da motiviko s takšno vsebino pogosto zasledimo tudi v cerkvenih notranjščinah, in sicer na zahodni steni ali še pogosteje na slavoloku, ki pomeni prehod v najsvetejši del cerkvene stavbe, kjer sta takšen pomen in opozorilo še posebej upravičena.¹³ Spričo povedanega ni nobenega dvoma, da je motiv *Zadnje sodbe* v tem času velikokrat uporabljen kot slikana pridiga vernikom in da je v nekaterih cerkvah pognal iz zmagoslavja obnovljenega katolištva kot svareč opomin vernikom, naj ohranijo katoliški nauk kot edino zveličaven. Vizitacijski zapisniki in številna naročila, ki sta jih generalna vikarja salzburškega nadškofa Brenner in Eberlein pošiljala duhovščini, namreč pričajo, da se je stanje na prelomu v 17. stoletje na slovenskem Štajerskem sicer postopoma pričelo boljšati, da pa je kljub intenzivnim protireformacijskim prizadevanjem in delovanju v smeri katoliške verske preнове v ljudeh še tlel spomin na ogenj verske reformacije, ki ga je močno podpiralo tudi nadaljevanje razvratnega življenja duhovščine. Kot smo že omenili, motivika s takšno vsebino v 16. in 17. stoletju ne predstavlja novosti, saj jo skorajda redno srečujemo od 9. stoletja naprej. Iz ohranjenega gradiva slovenskega srednjeveškega stenskega slikarstva pa je razbrati, da

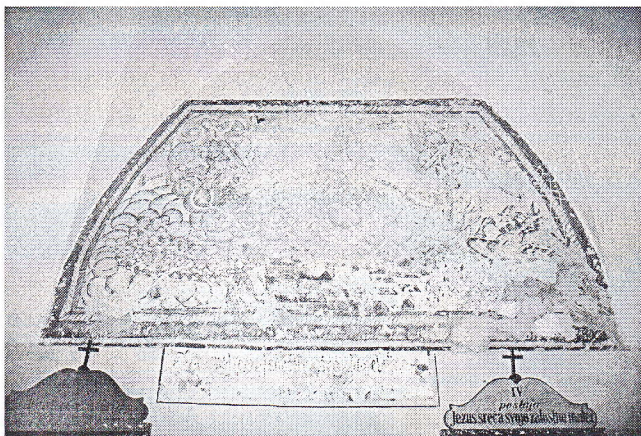
¹⁰ Letnice 1629 danes na kompoziciji ni najti, je pa bila – po ustno posredovanem podatku gospoda Viktorja Gojkoviča, ki je v cerkvi izvajal restavratska dela – dobro vidna ob odkritju. Letnico 1629 navaja tudi Jože Curk (cf. Curk, J., *Razvoj urbanih naselbin na območju občine Ormož*, Ormož, 1983, str. 75). Emilijan Cevc poslikavo postavlja v leto 1631, saj mu je to letnico posredoval restavrador Viktor Gojkovič (cf. Cevc, E., *Stenske slikarije 17. stoletja v ormoški župnijski cerkvi*, Ormož, 1993, str. 16), medtem ko Janez Mikuž v poročilu navaja, da je *Poslednja sodba* morala nastati v 17. stoletju, ampak po letu 1632, vendar pred sedemdesetimi leti 17. stoletja, ko so odstranili ravni strop, do katerega je segala (cf. Mikuž, J., *Ljubljana*, 1977, str. 356).

¹¹ Tudi luterani namreč niso povsem zavračali motiva *Zadnje sodbe*, zavračali pa so priprošnje svetnikov kot posrednikov med človekom in Bogom; zato so odklanjali tudi t. i. motiv *Deesis*. Ta pa je bil v ikonografskih predstavah na slovenskem geografskem prostoru že tako zakoreninjen, da je bil vključen tudi v poslikavo protestantske molilnice (cf. Cevc, E., *Stenske slikarije 17. stoletja v ormoški župnijski cerkvi*, Ormož, 1993, str. 18).

¹² V glavnem v strokovni literaturi velja, da cerkvena stavba simbolično predstavlja bodisi božje kraljestvo, nebeški Jeruzalem, božjo državo ali paradiz na zemlji, pri čemer pomeni vhod poudarjeno delitev med zunanjim in notranjim svetom, med svetnim in sakralnim. (cf. Bandmann, G., *Mittelalterliche Architektur als Bedeutungsträger*, Berlin, 1978, str. 66 ss.)

¹³ Peskar, R., *Srednjeveške poslikave zunanjščin cerkva v osrednji Sloveniji*, Ljubljana, 1991, str. 33, 42-43.

postane od sredine 15. stoletja naprej aktualen ikonografski tip, ki je zasnovan v več pasovih. Prizor se navadno začne na levi ali na sredini spodaj, kjer je upodobljeno vstajenje mrtvih in kjer se običajno že nakazuje razločevanje med zveličanimi na levi strani – Sodnikovi izvoljeni desni – pred vrati nebeškega Jeruzalema in pogubljenimi na desni strani – Sodnikovi levi – pred Leviatanovim žrelom.¹⁴ Zgornji in srednji del zavzema centralni Kristus Sodnik, ki ga ob straneh spremljajo apostoli ter pogosto v priprošnjiški vlogi tudi prva priprošnjika Marija in Janez Krstnik.¹⁵ Gre torej za upodobitev uvodne vizije Razodetja, kjer Janez vidi Kristusa kot »Sina človekovega, oblečenega v dolgo haljo in opasanega na prsih z zlatim pasom. V svoji desnici je imel sedem zvezd in iz njegovih ust je prihajal dvorezen oster meč« (Raz 1,9-17), saj božja desna ni enaka levi. Na desno stran se bodo namreč iz božjih ust glasile besede ovcam, ki jih bo izmed vseh narodov izbral Sodnik, kakor pastir loči ovce od ovnov: »Pridite, blagoslovljeni mojega Očeta, prejmite kraljestvo, ki vam je pripravljeno od začetka sveta!« (Mt 25, 34) Desnica kaže, kje je kraljestvo. In kot bi meč prihajal iz ust, se glasijo besede ovnom na levi: »Proč izpred mene, prekleti,« kar običajno energično kaže levica, »v večni ogenj, ki je pripravljen hudiču in njegovim angelom!« (Mt 25, 41)

Slika 1: Zadnja sodba na južni steni prezbitarija v podružnični cerkvi sv. Kunigunde v Kungoti pri Ptujju.
Foto: Simona Menoni.

¹⁴ Reprezentativna primera omenjene ikonografske sheme v ohranjenem, gradivu srednjeveškega stenskega slikarstva na Slovenskem sta v Mengšu, ž. c. sv. Mihaela, delo delavnice Janeza Ljubljanskega iz ok. 1460, in na Krtini pri Dobu, p. c. sv. Lenarta, delo Mojstra Leonarda in njegove delavnice med leti 1494 in 1500 (cf. Höfler, J., Srednjeveško slikarstvo v Sloveniji I, Gorenjska, Ljubljana, 1996, str. 117-120 in 127-128).

¹⁵ Motiv Kristusa Sodnika, ob katerem kot priprošnjika klečita Marija in Janez Krstnik (večkrat namesto Janeza Krstnika srečamo Janeza Evangelista) ali t. i. *Deesis* (molitev, priprošnja, posredovanje), izvira iz bizantinske umetnosti, v Zahodni Evropi pa se je uveljavil ravno na upodobitvah Zadnje sodbe.

Z ohranjeno letnico nastanka poslikave 1588 je med omenjenimi poslikavami najstarejša Zadnja sodba na južni steni prve obočne pole prezbitarija v podružnični cerkvi sv. Kunigunde v Kungoti pri Ptujju,¹⁶ z močno uničenim napisom v poznogotski minuskuli spodaj.

Ikonografska kompozicija motiva ne odstopa od opisane srednjeveške ikonografske sheme, le da se v njeni zasnovi med posameznimi pasovi – kakor tudi pri ostalih obravnavanih poslikavah – ne zarisujejo naslikane cezure. Prav tako se kungoška upodobitev Zadnje sodbe pred vernika ne dviguje z množico pripovednih detajlov, temveč se omejuje zgolj na bistvene elemente, kar doprinese k njeni manjši narativnosti, ter ji odvzame nekaj zastrašujočega in didaktično opominjajočega učinka. Središče kompozicije predstavlja Kristus Sodnik, ki sedi na mavričnem loku in se z nogami opira v kroglo sveta. Iz njegovih ust prihaja *dvorezen meč*, ki so ga slikarji upodabljali kot lilijo na Kristusovi desni, ki vabi čiste k zveličanju, in kot oster meč v smeri levice, ki spuščena zavrača pogubljene in kaže v večni ogenj. V nebeški sferi med zvrtničenimi oblaki klečita ob Kristusu prva priprošnjika, Marija in sv. Janez Krstnik. Spodnji pas kompozicije je razdeljen v tri

¹⁶ Kraj Kungota se v virih prvič omenja leta 1328 (*»Ain kaufbrief von Jorgen Pernamber, verkauft herrn Friderichen von Pettau 18 hieben zu Sittendorf bei St. Kunigunden anno 1328«* (cf. Loserth, J., Das Archiv des Hauses Stubenberg (Supplement II). Archivregister von Wurmberg aus den Jahren 1498 und 1543 nebst einem Wurmberger Schloßinventar von 1525. Veröffentlichungen des Historischen Landes-Kommission für Steiermark, Graz, 1911, str. 35, št. 130)). Jože Koropec je v članku Srednjeveški Vurberk (cf. Koropec, J., Srednjeveški Vurberk, Maribor, 1968, str. 117-136) prvi navedel to letnico 1328, ki je prej za Kungoto pisci niso navajali, saj listina ni ohranjena in se omenja v inventarju vurberškega popisa listin iz leta 1543, vendar zgodovinarji menijo, da podatku lahko povsem verjamemo (cf. Hernja Masten, M., Kungota in Ravno polje, v: ČZN, letnik 75, n. v. 40, Maribor, 2004, str. 43). V starejši literaturi so navajali kot prvo omembo Kungote leto 1443 po fevdni knjigi Friderika III., za katero je ohranjena listina, v kateri se omenja, da je Viljem Guntschaher imel v fevdu tri hube, ki ležijo v Gerečji vasi pri sv. Kunigundi v župniji sv. Martina (*»1443: Narestorf bey S. Kunigunden in S. Merten pharr«* (cf. Blaznik, P., Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500, Maribor 1988, p. 369)). Splošna literatura (Krajevni leksikon Dravske banovine, Ljubljana, 1937, str. 510; Krajevni leksikon Slovenije IV. Podravje in Pomurje, Ljubljana, 1980, str. 403; Priročni krajevni leksikon Slovenije, Ljubljana, 1997, str. 161; Curk, J., Vodnik po ptujski okolici, Maribor, 1992, str. 17 itd.) nastanek cerkve postavlja – brez omembe vira ali zapisa letnice v sami cerkvi – v leto 1520, ki jo danes lahko preberemo na slavoločni steni (*»Post. 1520 Pren. 1999«* Branko Vnuk navaja – po besedah ključarja Martina Panikvarja – da je bila letnica 1520 že prej napisana na slavoločni steni, a so jo leta 1999, ko so prebelili notranjščino cerkve, zakrili in vnovič napisali na slavoločno steno (cf. Vnuk, B., Podružnična cerkev sv. Kunigunde, Maribor, 2004, str. 173)), a je cerkev po vsej verjetnosti v svoji osnovi starejša.

dele: osrednji del prikazuje vstajenje mrtvih, na Kristusovi desni je upodobljen angel s palico, ki usmerja sprevod izvoljenih v raj, na levi pa krilati hudič beza pogubljen v pekel, ki ga ponazarja odprto Leviatanovo žrelo, na katerem jezdi peklenšček s polomljeno trombo. Na obeh straneh kompozicije med oblaki lebdita angela, ki s trombama dvigujeta mrtve, skrajno ob polkrožnih robovih upodobitve pa srečamo še dve personifikaciji vetrov.¹⁷ Slikano celoto didaktično dodatno podkrepi le deloma čitljiv napis v nemščini pod prizorom: »*Kommet Gesegneten und nehmet ins Besitz...*«¹⁸ Torej že omenjeni citat iz Matejevega evangelija »*Pridite, blagoslovljeni, in prejmite v svojo last...*« (Mt 25, 34) Med ostalimi v cerkvi odkritimi in prezentiranimi prizori je v sklopu obravnave treba omeniti še upodobitev personifikacije *Razvratnosti – Luxurije* na severni steni cerkvene ladje kungoške podružnice, saj gre tudi v tem primeru za priljubljen didaktično moralizirajoč motiv versko nramnega opozorila na nevarnost skušnjave *mesa* in na minljivost trenutnih telesnih užitkov, ki prav tako kot Zadnja sodba spada med eshatološke teme. Brez globljega pomenskega akcenta bi si namreč upodobitev golega ženskega telesa le s težavo predstavljali v cerkveni notranjščini podeželske podružnice. Najznamenitejša na slovenskih tleh je gotovo Luxurija, ki jo je na severni zunanjščini cerkve na Visokem pod Kureščkom leta 1443 upodobil Janez Ljubljanski.¹⁹ Po ugotovitvah Roberta Peskarja²⁰ podobna slikarska rešitev v širšem alpskem prostoru doslej še ni bila najdena, pač pa je poznana vrsta upodobitev Luxurije od 11. stoletja naprej v stavbni plastiki, zlasti na Francoskem in Španskem, medtem ko nastopa v Nemčiji in Italiji nekoliko redkeje. Pri teh primerih je zanimivo predvsem to, da so jo upodabljali le na zunanjščinah, predvsem na cerkvenih fasadah in portalih, tako je primer kungoške razuzdanke toliko bolj edinstven in zanimiv. V 16. stoletju najdemo na slovenskih tleh motiv Luxurije le še v širše zastavljenem ikonografskem sklopu v podružnični cerkvi Matere božje v Marija Gradcu pri Laškem, kjer je motiv zgolj del bogatega dekorativno

simboličnega vsebinskega sklopa poslikave sklepnih stranic prezbiterija.²¹ Kljub slabi ohranjenosti prizora v Kungoti lahko razberemo obrise dveh celopostavnih figur, ob Luxuriji je namreč tradicionalno upodobljen še hudič, ki razuzdanko mami v skušnjava in jo vleče v pogubo. Luxuriji je peklenški ogenj že objel stopala, kljub uničenosti prizora pa je zaznati še sledove njenih dolgih razpuščenih las, ki so že sami po sebi znamenje razvrata, in kači, ki jo grizeta v prsi in se ovijata okrog njenega golega telesa.

Polidor Montagnana²² v popisu cerkva na oglejskem delu Štajerske iz zadnje desetine 16. stoletja cerkev sv. Kunigunde v Kungoti pri Ptujju navaja kot podružnico sv. Martina na Hajdini, katere vikar je bil takrat Anton Jarmenič, a nas s podatki, ki bi nam širše razsvetlili dogajanje ob koncu 16. stoletja pri podružnici, ne osreči. Bržkone pa je naročnika poslikave prej kot pri cerkvenih dostojanstvenikih treba iskati med gospodarji danes žal propadle Kungoti bližnje graščine Ravno polje (*Ebensfeld*). Na mestu, kjer je bila kasneje zgrajena graščina, je že leta 1265 omenjena pristava gospostva Vurberk, pri čemer je že iz prve omembe Kungote in pristave Ravno polje vidna povezanost z gospostvom Vurberk in s Ptujskimi gospodi. Po smrti zadnjega moškega potomca rodbine Ptujskih, Friderika Ptujškega, sta veliko posest Ptujskih podedovali sestri Neža, drugič poročena z Leopoldom Stubenbergom, in Ana, poročena Schaumberg. Neža Stubenberška je poleg številnih drugih posesti dobila tudi vurberško posest in s tem tudi pristavo Ravno polje, ki je tako prišla v last rodbine Stubenberg.²³ Ta pristava se je med leti 1572 in 1586 osamosvojila kot samostojno gospostvo z lastnim višjim sodiščem²⁴ in patronatsko pravico nad kungoško podružnično cerkvijo. V času osamosvojitve gospostva, in torej tudi v času nastanka poslikav v kungoški podružnici, je bil gospodar graščine grof Jurij Žiga Stubenberg (1570-1631). Tako kot domala večina štajerskega plemstva je tudi del

¹⁷ Personifikaciji vetrov znotraj kompozicije Zadnje sodbe na južni steni prezbiterija kungoške podružnice smemo v ohranjenem gradivu stenskega slikarstva tega časa na Slovenskem označiti za edinstveni, čeprav motiv vsebinsko korenini v evangeliju: »*In ob močnem glasu tromb bo poslal svoje angele in zbrali bodo njegove izvoljene od štirih vetrov, od kraja do kraja neba.*« (Mt, 24, 31)

¹⁸ Pucko, I., Podružnična cerkev sv. Kunigunde pri Kungoti na Dravskem polju, Maribor, 2004, str. 169.

¹⁹ Stele, F., Slikar Johannes concivis in Laybaco, Ljubljana, 1921, str. 9 ss in Cevc, E., Luxuria z Visokega pod Kureščkom, v: Kronika VIII, Ljubljana, 1959, str. 161-163.

²⁰ Peskar, R., Srednjeveške poslikave zunanjščin cerkva v osrednji Sloveniji, Ljubljana, 1991, str. 37.

²¹ Marijagraški grisaili na sklepnih stranicah prezbiterija – celotna poslikava notranjščine je datirana v leto 1526 – so s svojo kompozicijo bujnega rastlinja in vanj vključenimi osemnajstimi samostojnimi simboličnimi motivi, ki niso brez določene humanistične ironije, enkratni.

²² Höfler, J., Trije popisi cerkva in kapel na Kranjskem in slovenskem Štajerskem s konca 16. stoletja, Ljubljana, 1982, str. 81.

²³ Hernja Masten, M., Kungota in Ravno polje, Maribor, 2004, str. 43.

²⁴ V opisu meja zbelovskega deželno knežjega sodišča 1586 je omenjeno grajsko pomirje Ravno polje, last Stubenberških, pa tudi krvno sodstvo na tem območju. Že takrat je torej obstajala samostojna gosposčina Ravno polje. (*»Ebensfeld, den Stubenbergern gehörig, soll auch einen Burgfried haben, dazu das hohe Gericht auf allen bseinen Gründen«* cf. Pirchegger, H., Die Untersteiermark in der geschichte ihrer Herrschaften und Gültlen, Städte und Märkte, München, 1962, str. 79.)

plemiške družine Stubenbergov konvertiral k protestantizmu, med njimi tudi Jurij Žiga, ki je tudi po vseh pritiskih protireformacije in katoliške preнове ostal zvest svojemu prepričanju, zaradi česar je moral po letu 1625 zapustiti deželo.²⁵ Glede na patronatsko pravico gospostva Ravno polje nad podružnično cerkvijo sv. Kunigunde v Kungoti bi naročnika poslikave bržkone smeli videti v samem Juriju Žigi Stubenbergu ali v njegovem ožjem krogu, kar pomeni, da moramo vnovič vsebinsko pretresti poslikavo v smislu iskanja premika poudarka v prid luteranski verski miselnosti. Res je, da bi upodobitev Zadnje sodbe lahko naročil tudi protestant, kajti Luther motiva ni povsem odklanjal, odklanjal pa je srednjeveški način prikazovanja Kristusa kot srditega in maščevalnega sodnika, pred jezo katerega nas morata braniti priprošnjika Marija in Janez Krstnik,²⁶ pri čemer je še posebej ostro zavračal kakršno koli posredništvo med človekom in bogom, in zato tudi motiv Deesis. Ta pa je bil v ikonografskih predstavah že zelo zakoreninjen in je večkrat obstal tudi v luteranskem krogu, za kar imamo tudi na Slovenskem primer na Zadnji sodbi v že omenjeni t. i. *Lutrovski kleti* pri gradu v Sevnici. V prid poudarka v skladu z novim duhovnim gibanjem govori tudi preprostost in nazornost upodobitve, saj je Luther zagovarjal le jasne in povsem nedvoumne likovne uresničitve, ki se naslanjajo na svetopisemska besedila, ter ob tem priporočal, naj natančen pomen slike pojasnjuje še spremljajoče besedilo, čemur prav tako sledimo v Kungoti. V protestantski duhovni kontekst povsem spada tudi upodobitev prizorov iz Pasijona, ki krasijo severno in južno stran prezbiterija, ob tem pa ni zanemarljivo še dejstvo, da so tudi te po vsej verjetnosti dopolnjevali citati iz Svetega pisma, ki so danes žal povsem uničeni. Nikakor pa v izbor motivov, ki bi govoril o protestantskem duhu celote, ne moremo vključiti motiva Luxurije, ki kot alegorija pregrehe nima neposrednega izvora v Svetem pismu in je tako ne

srečujemo znotraj poslikav protestantskih molilnic in drugih, protestantskemu bogoslužju namenjenih prostorov.²⁷ Sklepati smemo, da ikonografska sestava motivov ne odstopa od katoliškega izročila, da pa bi v poslikavi vendarle lahko sledili premiku poudarka v smeri protestantske verske miselnosti. To pa še ni dovolj, da bi smeli sklepati, da je poslikava rojena iz luteranskega duha, saj se v njej lahko zrcali le neka nova – prevetrena – miselnost časa. Namreč tudi katoliška cerkev je s sklepi tridentinskega koncila (1543/63) dogmatsko "očistila" krščansko ikonografijo v smeri jasnosti in razumljivosti. Tako ni povsem izključena razlaga, da se je pod naročništvo podpisal kak *pravovernik* – cerkev je bila ne nazadnje podružnica močne vikariatne cerkve sv. Martina na Hajdini. Obe sta spadali pod pomembno in obsežno pražupnijo sv. Jurija v Hočah, ki je bila v podelitveni pravici nadvojvode štajerskega in v potrditvi patriarha oglejskega²⁸ - in bi celoto vendarle smeli razumeti kot slikani opomin pred zmotami in zablodami *nove vere* in z Luxurijo tudi kot opomin pred *prostostjo mesa*, ki ga je protestantizem, kot piše France Kovačič,²⁹ proglasil za *privilegij pristnega krščanstva*, pri čemer se, kot pravi Kovačič, ne kaže čuditi, da je to, *človeški slabosti tako laskavo reklo*, našlo odmev med vsemi plastmi prebivalstva, iz katerih ni (bila) izvzeta niti duhovščina.

Za dokončen odgovor, kdo je bil naročnik poslikave v podružnični cerkvi sv. Kunigunde v Kungoti, ki bi nam naposled osvetlil duhovni *milje* njenega nastanka, bo treba najti ustrezne zgodovinske vire, kaj več pa bi nam povedalo že celovito odkritje poslikave, ki se v veliki večini še skriva pod kasnejšim ometom.

Župnijska cerkev sv. Martina v Šmartnem na Pohorju je bila kot lastniška cerkev nekega krajevnega posestnika sezidana v času okoli leta 1200 ali malo zatem in si je najkasneje v 14. stoletju pridobila župnijske pravice; kot župnijsko jo v virih prvič srečamo šele leta 1408.³⁰ Zaradi v jedru povsem ohranjene enoladijske romanske zgradbe z vhodnim zvonikom je cerkvi doslej pripadalo prav posebno mesto v okviru romanske arhitekture na

²⁵ Janisch, J. A., *Topographisch – Statistisches Lexikon von Steiermark (Mit historischen Notizen und Anmerkungen)*, III. Band, Graz, 1885, str. 1026-1028. Iz sočasnih dokumentov je razvidno, da je v času lastništva Stubenbergov postal grad Vurberk pomembna postojanka novega duhovnega gibanja, od koder so našle luteranske ideje svojo pot na Ptuj in širšo okolico. Na Vurberku so med drugim našli svoj poslednji mir mnogi luterani, ki jih niso smeli pokopavati »v *blagoslovljeni zemlji*« (cf. Mlinarič, J., *Ptujska župnija v času reformacije ter protireformacije in katoliške preнове*, Ptuj, 2003, str. 53).

²⁶ »...machen aus Christo nichts, denn einen strengen, zornigen Richter, für dem man sich fürchten müsse, als der uns wollte in der Hölle stoßen, wie man ihn gemalt hat aus dem Regenbogen zu Gericht sitzend und seine Mutter Maria und Johhanes den Täufer zu beiden Seiten als Fürbitter gegen seinen schrecklichen Zorn (Luthers Werke. Weimarer Ausgabe, 1883 ff, p. 46).« (cf. Koeplin, D., *Reformation der Glaubensbilder: Das Erlösungswerk Christi auf Bildern des Spätmittelalters und der Reformationszeit*, Nürnberg, 1983, str. 334.)

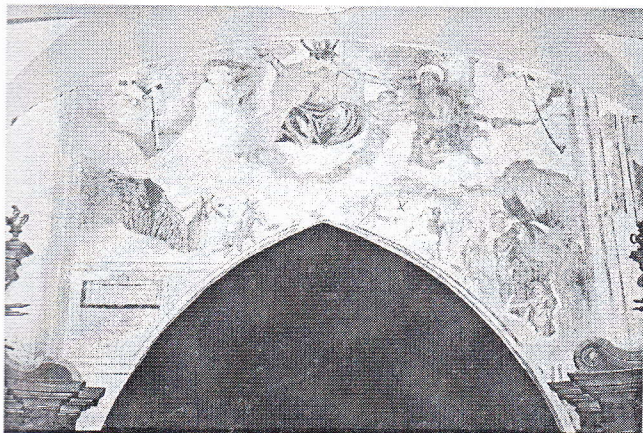
²⁷ Kirschbaum, E., *Lexikon der christlichen Ikonographie*, III, Rom – Freiburg – Basel – Wien, 1994, str. 123-124.

²⁸ Höfler, J., *Trije popisi cerkva in kapel na Kranjskem in slovenskem Štajerskem s konca 16. stoletja*, Ljubljana, 1982, str. 81.

²⁹ Kovačič, F., *Zgodovina Lavantinske škofije 1228-1928*, Maribor, 1928, str. 260.

³⁰ Prva arhivska omemba župnijske cerkve sv. Martina v Šmartnem na Pohorju – v neki za studeniški samostan izdani listini – datira v leto 1252, zatem jo srečamo v štajerskem deželnoknežjem urbarju iz let 1265 do 1267 (cf. Höfler, J., *Srednjeveško slikarstvo v Sloveniji IV, Vzhodna Slovenija*, Ljubljana, 2004, str. 216).

Slovenskem,³¹ od raziskav sten in oboka v prezbiteriju leta 2000, pa je k njeni imenitnosti prispevalo še odkritje poslikave oltarnega prostora. Izkazalo se je namreč, da gre za izjemno odkritje, saj sodijo freske med naše najstarejše in kljub poškodbam in naključni površini tudi med najbolj ohranjene spomenike stenskega slikarstva tega časa. Restavratorji pa so ob svojem delu naleteli na zanimivo poslikavo tudi na zunanji, ladijski strani slavoloka, kjer je naslikana ikonografsko pomenljiva varianta Zadnje sodbe.

Slika 2: Zadnja sodba na ladijski strani slavoloka v župnijski cerkvi sv. Martina v Šmartnem na Pohorju.
Foto: Simona Menoni.

Kot v prvih izsledkih o najdenih poslikavah ugotavlja že Janez Balažic,³² je bila kompozicija sprva uravnana na višino ravno kritega, gotiziranega ladijskega prostora, baročni svod pa je njen zgornji del deloma zakril. Za časovno umestitev poslikave je pomenljiv napis pod obravnavanim prizorom na levi slavoločni strani, ki razkriva naročnika poslikave: »MEMORA RENOVISSIMA / ET INCI... ??? / LUCASA... VATICUS«. V Montagnanovem popisu cerkva na Štajerskem iz konca 16. stoletja (1592/1596) dvakrat srečamo Luca Adaquaticusa, župnika pri sv. Martinu na Pohorju, in nobenega dvoma ni, da napis omenja prav njega. Iz Montagnanovega popisa je jasno razvidno, da je šlo za zelo ambiciozno osebnost, ki je bila spričo svojega aktivnega delovanja za katoliško versko prenovo dobro zapisana pri patriarhovi kuriji v Vidmu, na podlagi česar si je Luca Adaquaticus uspel pridobiti – zraven župnikovanja pri sv. Martinu v Šmartnem na Pohorju – še beneficij pri sv. Andreju v Makolah in vikarsko službo v bližnjih Črešnjicah

(vikariatna župnija sv. Jurija v Konjicah).³³ Ob povedanem se je v nemirni čas, ki ga je zaznamoval boj za rekatolizacijo dežele, zapisal še kot naročnik Zadnje sodbe na ladijski strani slavoloka v župnijski cerkvi sv. Martina v Šmartnem na Pohorju.³⁴ Šmartenska Zadnja sodba predstavlja na osnovne ikonografske elemente reducirano likovno uresničitev, ki kljub nastanku v zadnjih letih 16. stoletja korenini v poznogotski deskriptivnosti. Središče kompozicije zavzema monumentalna upodobitev Kristusa Sodnika, ki sedi na mavrici, pod njo pa se odkriva še krogla sveta. Ob Sodniku v priprošnji tradicionalno klečita Marija in Janez Krstnik, ob treh osrednjih protagonistih pa sta na vsaki strani tradicionalno pridana še angela s trombama, ki kličeta k vstajenju. Čeprav je upodobitev reducirana na najosnovnejše pripovedne elemente in je spodnji pas, kjer so naslikani zveličani pod vodstvom (prsatega) angela na poti v raj na naši levi, in pogubljeni, ki jih požira Leviatanovo žrelo, na naši desni strani, v nesorazmerju z velikostjo z osrednjimi protagonisti Sodbe, upodobitev vendarle učinkuje deskriptivno in pripovedno dovolj zgovorno. Nekoliko svobodneje je upodobljen le del ob šilastem zaključku slavoloka, kjer se odvija poslednji boj za duše med angeli in peklenščki. Iz srednjeveškega besednjaka je prevzeta še veriga, ki je oklenila obsojene na večno temo in grozo pekla. Zanimivo je še dejstvo, da je na upodobitvi izpuščen prizor vstajenja mrtvih, ki ga sicer redno srečamo na tovrstnih upodobitvah. Vstajenje je slikar po vsej verjetnosti opustil zaradi precej omejenega prostora ob šilastoločnem zaključku slavoloka, prejkone pa pod vplivom Schäufelainovega grafičnega lista B. 34-30 z isto vsebino, ki ga je slikar šmartenske sodbe gotovo poznal bodisi izvorno ali preko kakšne izmed kopij. Zraven ostalih slogovnih sorodnosti je namreč primerljiv tudi vsebinski

³¹ Montagnan pri župniji sv. Jerneja v (Slovenski) Bistrici zapiše: »V omenjeni župniji je v kraju Bistrica in zunaj njega četvero beneficijev: ...Drugi sv. Andreja zunaj mesta (v Makolah); podeljujejo ga meščani in potrjuje patriarh in zdaj ga ima Luka Adaquaticus, župnik pri sv. Martinu na Pohorju (...p{re}sbýter Lucas Adaquaticus alias Parochus S. Martini in Pacher)«. Omenjenega župnika ponovno srečamo pri župniji sv. Jurija v Konjicah: »...Ima prav tako dva vikarja z dušnim pastirstvom in pokopališčem v župnikovi vmestitvi, Pankracija Rosekarja na Tinju (cerkev sv. Petra in Pavla) in (Luka) Adaquatica v Črešnjicah (...Praesbý{terum} Adaquaticum in Kirchstetten...), ki prav tako imata podružnice, katerih imen in patronov nimam«. (Cf. Höfler, J., Trije popisi cerkva in kapel na Kranjskem in slovenskem Štajerskem s konca 16. stoletja, Ljubljana, 1982, str. 82-85).

³⁴ Najnovejše raziskave kažejo, da je Luca Adaquaticus ob slavoločni steni dal vnovič poslikati tudi ves oltarni prostor. Zaradi fragmentarne ohranjenosti ikonografske zasnove poslikave oltarnega prostora iz konca 16. stoletja ni več mogoče razbrati.

³¹ Zadnikar, M., Romanika v Sloveniji, Tipologija in morfologija sakralne arhitekture, Ljubljana, 1982, str. 370.

³² Balažic, J., Prvi izsledki o poslikavi prezbiterija župnijske cerkve v Šmartnem na Pohorju, Ljubljana, 2001, str. 142.

poudarek na osrednjem Kristusu sodniku in prvih dveh priprošnjikih, v prizor vključeno vstajenje mrtvih pa je na grafičnem listu potisnjeno v ozadje kompozicije.³⁵

Najmlajša med obravnavanimi poslikavami je Zadnja sodba na ladijski strani slavoloka v **župnijski cerkvi sv. Jakoba v Ormožu**.³⁶ Cerkev naj bi se po nekaterih

³⁵ Predvsem v obrazu Marije Priprošnjice, v obrazih in tudi v stopnjevani telesnostih figur ostalih dveh protagonistov osrednje Deesisne skupine prepoznamo odmeve pomembnega slikarja in grafika Hansa Schäufeleina (ok. 1480-1540), ki je poznan predvsem kot popularizator Dürerjeve umetnosti. Med leti 1505-1507 je sodeloval v Dürerjevi delavnici pri izdelavi lesorezov za knjižne izdaje Ulricha Pinderja: »*Der beschlossenen gart des rosenkränzen mariae*« (izšlo 1505) in »*Speculum passionis domini nostri Ihesu Christi*« (izšlo 1507). Schäufeleinov je pasijonski cikel v »*Speculum passionis*«, s tridesetimi ilustracijami velikega formata, pri katerih zaznavamo močan prevzem Dürerjevega figuralnega sloga (tipi figur, obrazci gubanja draperije), vendar z določenimi specifikami, ki Schäufeleina ločijo od Dürerja (stopnjevana telesnost figur). Izjemno pomembno je dejstvo, da je bila serija zelo popularna, saj je šlo za knjižno ilustracijo pomembnega Pinderjevega teksta, ki je sooblikoval religiozne tokove ob izteku srednjega veka in hkrati razširjal in populariziral Dürerjevo, pa tudi Schäufelainovo stilno govorico. Odmeve omenjenih Schäufelainovih lesorezov srečamo tudi na Koroškem, pri čemer poudarjam zgolj oltarni retabel s stoječimi svetniki in prizori iz pasijona, posvečen je sv. Juriju, ki je v proštjski, župnijski in romarski cerkvi Marijinega Vnebovzetja v Maria Saal in je datiran z letnico 1526 (cf. Höfler, J., *Die Tafelmalerei der Dürerzeit in Kärnten, 1500-1530*, Klagenfurt, 1998, str. 178, Kat. Nr. 51). Vsi prizori iz Kristusovega pasijona, pa tudi za nas najpomembnejša Zadnja sodba, so z neznatnimi predelavami kopirani po omenjenih lesorezih Hansa Schäufeleina. Tako gre pri Zadnji sodbi na Šmartnem, kakor tudi pri tisti v Maria Saalu, za poznavanje Schäufelainovega grafičnega lista B. 34-30 (cf. Bartsch, A., *Le peintre graveur*, 21 Bände, Wien 1803 bis 1821, neue Ausgabe mit Illustrationen, Ergänzungen und Kommentaren: The Illustrated Bartsch (hrsg. von Walter STRAUSS), New York, 1981 ff, Vol. 11), pri čemer je težko ali celo nemogoče z gotovostjo trditi, ali je avtor poslikave na Šmartnem poznal izvorno Schäufelainovo delo ali pa zgolj predelave po njem. Gotovo pa je, da monumentalne in korpulentne figure z rahlo karikiranimi obrazi niso daleč od izvornega Hansa Schäufelaina in njegovih lesorezov za »*Speculum passionis*«.

³⁶ Ormož, ki se v arhivskih virih prvič omenja šele leta 1273 (»Holermus« cf. Klasinc, A., *Gradivo za zgodovino Ormoža in njegovega okraja*, Ormož, 1973, str. 104), leta 1322 (»in foro Holermuos« cf. Klasinc, A., *Gradivo za zgodovino Ormoža in njegovega okraja*, Ormož, 1973, str. 104) ga srečamo kot trg, je že leta 1331 (Herdegen Ptujski, maršal štajerski, in njegov brat Friderik Ptujski podelita prebivalcem v Ormožu (»unsern Bürgern darzue dem Hollermuos«) vse pravice in svoboščine, kakor jih imajo meščani v mestu Ptuj (cf. Klasinc, A., *Gradivo za zgodovino Ormoža in njegovega okraja*, v: Ormož skozi stoletja, Ormož, 1973, str. 104). Ko so križniki okoli leta 1200 za pomoč v bojih proti Madžarom od Friderika Ptujskega, salzburškega ministeriala, prejeli ozemlje okoli Velike Nedelje, je kmalu zatem (najkasneje leta 1236) to postala središče obsežne pražupnije, v okvir katere je med drugimi sodila tudi cerkev sv. Jakoba v Ormožu (cf. Mlinarič, J., *Križniške župnije Velika Nedelja, Ormož, Središče in Miklavž do konca 18. stoletja*, v: Ormož skozi stoletja II, Ormož, 1983, str. 81 ss).

podatkih prvič omenjala leta 1271,³⁷ leta 1376 pa se z navedbo oltarja sv. Katarine omenja že kot župnijska.³⁸ Če so arhivski podatki za čas ob izteku 16. in na začetku 17. stoletja za že obravnavani cerkvi – podružnično cerkev sv. Kunigunde v Kungoti pri Ptuj in župnijsko cerkev sv. Martina v Šmartnem na Pohorju – skromni, kar velja tudi za čas srednjega veka pri križniških župnijah, se nam ti za slednje od pojava protestantizma naprej pojavljajo v obsežnejši meri. Pri križniških župnijah se v prvi polovici 16. stoletja še niso poznali sadovi novih idej,³⁹ česar ne bi mogli reči tudi za čas ob izteku 16. stoletja, saj so *novo vero* – ob zanikni katoliški duhovščini in v verskih rečeh nevednem in malomarnem ljudstvu – podpirali mogočni velikaši: sinova Luke Szekelyja, Jakob in Mihael v Ormožu, ter Jurij Zrinski v Medžimurju.⁴⁰ Mihael je dobil po očetovi smrti gradove Krapino, Ormož in Središče. Skupaj s svojim sosedom Jurijem je na vso moč širil *novo vero* med svojimi podložniki. Medtem ko je imel protestantizem in kalvinizem v graščakih močno oporo, pa na katoliški strani med nemškimi vitezi, ki so imeli v rokah cerkve velikonedeljske pražupnije, vidimo popolno propadlost.⁴¹ Križniki in njihovi vikarji ter kaplani na inkorporiranih župnijah so v večini sicer ostali pristaši katolicizma, vendar so mnogi v nravnem oziru zdrknili zelo nizko in bili vernikom vse prej kot dober zgled.⁴² Ko je škof Martin Brenner v letu 1593 vizitiral križniške župnije na slovenskem Štajerskem, je

³⁷ Kovačič, F., *Trg Središče. Krajepis in zgodovina*, Maribor, 1910, str. 103; Curk, J., *Razvoj urbanih naselbin na območju občine Ormož*, Ormož, 1983, str. 70.

³⁸ »25. 3. 1376: an sand Kathrein alter in der pharr chirchen ze Fridau... Fridaw pey der pharr« (cf. Blaznik, P., *Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovenskega dela Koroške do leta 1500*, Maribor, 1986, str. 34).

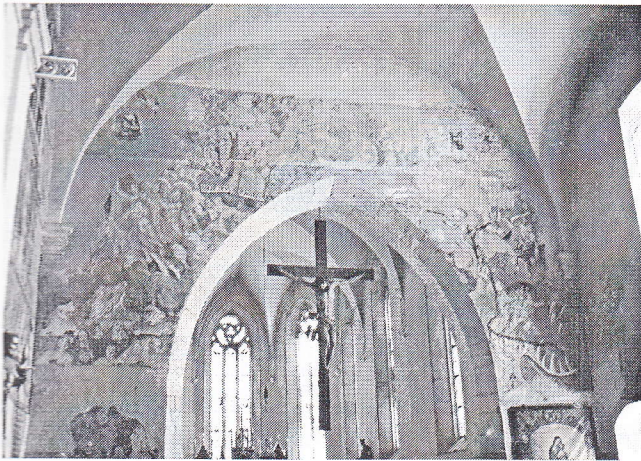
³⁹ Kovačič, F., *Zgodovina Lavantinske škofije 1228-1928*, Maribor, 1928, str. 258.

⁴⁰ Jurij Zrinski je bil sin slavnega sigetskega junaka Nikolaja Zrinskega, ki ga je imel v drugem zakonu z ženo protestantko Evo Rosenberg s Češkega ter je bil tudi sam naklonjen novi veri. Nikolaj katoliški cerkvi ni odpovedal, pač pa se je Jurij Zrinski leta 1570 očitno priznal za protestanta ter začel kruto preganjati katoličane. Istega leta je ustanovil v Nedelišču tiskarno, kjer so se tiskale luteranske knjige v hrvaškem jeziku, ter se širile ne le po Medžimurju, ampak tudi okoli Središča, Ormoža in Ljutomera. Zlasti ob sejmih in cerkvenih shodih se je nudila prilika raznim agitatorjem, da so širili med ljudi luteranske knjige; ker pa je takrat le malo ljudi znalo brati, so agitatorji sami glasno brali, da so ljudje poslušali (cf. Kovačič, F., *Trg Središče. Krajepis in zgodovina*, Maribor, 1910, str. 176-177).

⁴¹ Kovačič, F., *Zgodovina Lavantinske škofije 1228-1928*, Maribor, 1928, str. 258.

⁴² Mlinarič, J., *Prizadevanja sekovskih škofov Martina Brennerja (1585-1615) in Jakoba Eberleina (1615-1633) kot generalnih vikarjev salzburških nadškofov za katoliško versko prenovo na Štajerskem v luči protokolov 1585-1614 in vizitacijskih zapisnikov iz 1607, 1608 in 1617-1619*, Ljubljana, 1983, str. 51.

ugotovil, da pri vernikih in duhovščini vladajo tako v verskem kot v nravnem pogledu zelo žalostne razmere.⁴³ Komturji so se vizitacijam sekovskega škofa upirali, saj se je nemški viteški red kot eksempten red, ki je bil v duhovnih rečeh podložen le rimski stolici, rad skliceval na stare privilegije, tudi take, ki jih je npr. glede pravic v dušnem pastirstvu odpravil že tridentinski cerkveni koncil.⁴⁴ Ni torej čudno, da je bila prav duhovščina na križniških župnijah, ki se je skrivala za komturji in starimi redovnimi privilegiji, na izredno slabem glasu.⁴⁵ Vendar vsi opomini bodisi redovnega vodstva bodisi tisti, ki so jih na komturje in njihove vikarje naslavljali ordinariji in njihovi generalni vikarji, niso nič zalegli.

Slika 3: Zadnja sodba na ladijski strani slavoloka v župnijski cerkvi sv. Jakoba v Ormožu.
Foto: Simona Menoni.

Tudi pri Veliki Nedelji in njej pridruženih župnijah je ostalo vse po starem.⁴⁶ 12. junija 1607 je škof Brenner ponovno vizitiral križniški župniji Veliko Nedeljo in Ormož, pri čemer je vizitator našel prav tako žalostne

razmere kakor leta 1593.⁴⁷ Tudi naslednik škofa Martina Brennerja Jakob Eberlein (1615-1633) je v svoji škofiji in v zaupanem mu vikariatu opravil v letih od 1617 do 1619 temeljito vizitacijo, ki pa zaradi nasprotovanja nemškega viteškega reda ni zajela njihovih župnij. V letu 1621, ko so bile vendarle vizitirane tudi te, je vizitacija pokazala, da se je na teh župnijah resda marsikaj obrnilo na bolje, vendar je ponekod v življenju vikarjev ostalo vse po starem.⁴⁸ Na ponovno utrditev katolicizma v teh krajih je gotovo najpomembneje vplivala vrnitev največjih zemljiških posestnikov tega in sosednjih območij v katolicizem. Protestant Mihael Szekely je že v letu 1598 zaradi prevelike zadolženosti prodal Ormož s Središčem Rupertu Herbersteinu, ta pa leta 1604 ogrskemu plemenitašu Ladislavu Petheju de Hethesu, ki je bil sicer katoličan, a razmer ni mogel učinkovito spremeniti, saj je bil z mestom in s podložniki v nenehnem sporu. Ko je 1617 Ladislav umrl, mu je sledil zmernejši sin Štefan, ki je mesto vodil vse do svoje smrti okrog leta 1634 in imel le nekaj sporov in pravnih z ormoškimi meščani.⁴⁹ S tem sta kalvinizem in protestantizem izgubila močno oporo. Leta 1613 se je povrnil v katoliško cerkev tudi Jurij Zrinski mlajši, s čimer je tudi v Medžimurju odklenkalo protestantizmu.

Glede na opisane razmere pri križniških župnijah nas v sklopu prizadevanj za katoliško versko prenavo,

⁴³ Razmere slikovito opisuje France Kovačič: »Kar so uganjali vitezi-duhovniki, je postalo prekosmato celo velikemu mojstru, nadvojvodu Maksimilijanu, ki je v posebni okrožnici leta 1594 zabičal vsem komturjem, naj z vso resnostjo skušajo odpraviti napake, ker se je zvedelo, da stari in mladi vitezi živijo nedostojno, imajo pri sebi nesramne ženske in uganjajo razne nespodobnosti, vsled česar je prišel na slab glas celi red.« (cf. Kovačič, F., Zgodovina Lavantinske škofije 1228-1928, Maribor, 1928, str. 259).

⁴⁴ Sicer pa je že salzburški nadškof Eberhard v listini, s katero je potrdil križnikom daritev Ptujskih, pridržal pravico investiture kandidata za upravljanje dušnopastirske postojanke, svojemu arhidiakonu pa je pridržal pravico vizitacije župnije (cf. Mlinarič, J., Križniške župnije Velika Nedelja, Ormož, Središče in Miklavž do konca 18. stoletja, Ormož, 1983, str. 82).

⁴⁵ Mlinarič, J., Prizadevanja sekovskih škofov Martina Brennerja (1585-1615) in Jakoba Eberleina (1615-1633) kot generalnih vikarjev salzburških nadškofov za katoliško versko prenavo na Štajerskem v luči protokolov 1585-1614 in vizitacijskih zapisnikov iz 1607, 1608 in 1617-1619, Ljubljana, 1983, str. 51.

⁴⁶ Kovačič, F., Zgodovina Lavantinske škofije 1228-1928, Maribor, 1928, str. 259.

⁴⁷ Župnika pri Veliki Nedelji sploh ni našel doma, izredno žalostne razmere pa so ga presenetile ravno v Ormožu, zlasti kar zadeva nravno življenje vikarja in kaplana. France Kovačič stanje slikovito opisuje: »Ormoški vikar Janez Dvorčič je bil popoln nevednež in pohujšljivec. S svojo priležnico je bil »navidezno poročen« in se z njo v veliko pohujšanje ljudstva vozaril po sejnih in gostijah. Ljudi je odvezoval kupoma, po luteranski navadi, obhajilo je delil v obeh podobah. Škofa sploh ni maral prositi za jurisdikcijo, češ, da so mu njegovi predstojniki to prepovedali. Nič boljši ni bil njihov kapelan, bil je popoln pijanec in je živel v priležništvu« (cf. Kovačič, F., Zgodovina Lavantinske škofije 1228-1928, Maribor, 1928, str. 259). Vikar od škofa ni bil potrjen, ker mu je to po njegovih besedah prepovedal tedanji velikonedeljski komtur Gotfrid pl. Schrattpach. Ormoški vikar je dajal po vzgledu luteranov skupno odvezo in delil obhajilo pod obema podobama, kar je vizitator zatrjeval tudi za vikarja pri Mali Nedelji. Kmalu po opravljeni vizitaciji je škof Brenner pisal graškemu nunciju Janezu Krstniku Salvagu (1606-1610) ter mu v pismu prikazal vso nravno bedo križniških vikarjev, ki jih je jemal v zaščito komtur Schrattpach (cf. MLINARIČ, J., Prizadevanja sekovskih škofov Martina Brennerja (1585-1615) in Jakoba Eberleina (1615-1633) kot generalnih vikarjev salzburških nadškofov za katoliško versko prenavo na Štajerskem v luči protokolov 1585-1614 in vizitacijskih zapisnikov iz 1607, 1608 in 1617-1619, Ljubljana, 1983, str. 99-100).

⁴⁸ Kovačič, F., Zgodovina Lavantinske škofije 1228-1928, Maribor, 1928, str. 260.

⁴⁹ Klasinc, A., Ormož skozi stoletja v luči arhivskih virov, Ormož, 1973, str. 78-81.

predvsem pa za ureditev нравnega življenja, ki je bilo še v času zgodnjega 17. stoletja pri križnikih več kot porazno, tako več ne preseneti velikopotezna in ekspresivno učinkovita kompozicija Zadnje sodbe na ladijski strani slavoločne stene župnijske cerkve sv. Jakoba v Ormožu.

Kompozicija ikonografsko povzema omenjeno srednjeveško razdelitev v pasove: zemeljskemu pasu, ki mu na nasprotni strani odgovarja grozljivost pekla, sledi pas med zemljo in nebom, na vrhu pa kraljuje Sodnik z Marijo in tokrat s sv. Janezom Evangelistom, nebeščani, apostoli, očaki in angeli z orodji Kristusovega trpljenja ter s trombami, s katerimi kličejo mrtve k vstajenju. V srednjem pasu se vstali vzdignejo v nebo do Sodnika, ko je sodba izrečena pa na desni – za Sodnika seveda levi – strani, strmoglavljeni pogubljeni v večno pogubo. Njihova skupina strmoglavlja proti peklu v neurejenem padcu, nase pa jih priklepa dolga, od srednjega veka sposojena veriga, ki smo jo srečali tudi na upodobitvi Zadnje sodbe v Šmartnem na Pohorju. Na vrhu se veriga ovija okoli vratu bradatega pogubljenca z loparjem za peko kruha v rokah, ki ga hudič z burklam podobnimi vilami peha navzdol. Od desne jaha na kozlu peklenšček, ki predstavlja razvratnost, in kot tak za desnico vleče mlado deklico v pogubljenje, saj se je ta v času življenja očitno vdajala tej hudi pregrehi. Med pogubljeni izstopa še možak z igralno karto in s pivsko ročko v roki kot predstavnik pogostih pregreh kvartopirstva in pijančevanja. Napis na traku sporoča božji ukaz: SURGITE MOR(T)VI, VENITE A(D) (IV)DICV(M) – Vstanite, mrtvi, pridite k sodbi!

Čeprav je v poslikavi zaznati rahle odmeve Michelangelove Zadnje sodbe v Sikstinski kapeli v Vatikanu,⁵⁰ katere bakrorezni posnetki so bili že dobra desetletja dostopni, čeprav so tudi telesa rahlo renesančno *heroizirana* in anatomske prepričljivejša kot v gotiki, je slikar na drugi strani še vedno črpal iz srednjeveških likovnih predstav, pri čemer vsebinska in slogovna heterogenost za poljudno slogovno varianto manierizma nista nič nenavadnega. Kljub kompozicijski neuravnoveženosti leve in desne strani ter neprepričljivemu podajanju prostorske globine nas

⁵⁰ Michelangelovemu Kristusu sodniku je zelo sorodna drža telesa ter gestikulacija rok ormoškega Sodnika. Emilijan Cevc, ki je edini obširneje pisal o Zadnji sodbi v ormoški župnijski cerkvi v svojem prispevku, meni, da o renesančnih vplivih v ormoški freski ni prave sledi ter ob tem izključuje vpliv kakšnega izmed bakroreznih posnetkov Michelangelove Zadnje sode v Sikstinski kapeli. Slikarja v celoti povezuje s severnim, srednjeevropskim krogom z občutnimi vceptivami nizozemske variante manierizma (cf. Cevc, E., Stenske slikarije 17. stoletja v ormoški župnijski cerkvi, v: Ormož skozi stoletja IV, Ormož, 1993, str. 18).

slikarija prevzame predvsem s »svojo dramatično pripovednostjo in ekspresivno učinkovitostjo«,⁵¹ pa tudi z »dinamično močjo, ki jo je slikar znal vdihniti barvam ter skicoznostjo, s katero je nekaterim partijam vdahnil mik trenutne spremenljivosti, ki že prebuja slutnjo zgodnjebaročne slikovitosti.«⁵²

Zelo verjetno je, da je Zadnjo sodbo z željo po čim hitrejši ureditvi razmer tudi na območju križniških župnij, kjer smo skozi vse obdobje protireformacijskih prizadevanj sledili močnemu protestantskemu gibanju in duhovščini, ki je bila na zelo slabem glasu, naročil takratni ormoški graščak Štefan Pethe de Hethes.

Tudi razburkani in nemirni čas, zaznamovan s tehtanjem moči protestantov in prebujajoče se protireformacije, je ob izteku 16. in na začetku 17. stoletja na slovenskem Štajerskem – kot kažejo najnovejše raziskave – zapustil pomembno dediščino stenskega slikarstva, ki še čaka na primerno umetnostnozgodovinsko ovrednotenje. S pričujočo razpravo smo poskušali osvetliti le zanimiv in pomenljiv eshatološki motiv *Zadnje sodbe*, ki je v obravnavanem času doživel vnovičen razmah, po vsej verjetnosti v podporo prizadevanjem po ureditvi razmer na posameznih župnijah, saj je dvignjen vernikom pred oči deloval kot opominjajoča slikana pridiga pred duhovnimi zmotami in neustreznim нравnim življenjem. Dokončen odgovor, ki bi nam v celoti osvetlil duhovno razpoloženje, v katerem so nastajale obravnavane poslikave, se po vsej verjetnosti še skriva v zgodovinskih virih, k celovitejšemu razumevanju posameznih poslikav pa bi pripomogle še slogovne analize in primerjave, ki se jim v pričujoči razpravi – zaradi preglednosti in jasnosti prispevka – nismo natančneje posvetili.

Literatura

- Balažic, Janez, 2001: Prvi izsledki o poslikavi prezbiterija župnijske cerkve v Šmartnem na Pohorju. V: »Hodil po zemlji sem naši...«. *Marjanu Zadnikarju ob osemdesetletnici: Festschrift Marjan Zadnikar*, Ljubljana, str. 139-157 (s shemami).
- Bandmann, Günter, 1978: *Mittelalterliche Architektur als Bedeutungsträger*. Berlin.
- Blaznik, Pavle, 1986: *Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500*. Maribor.

⁵¹ Curk, J., *Razvoj urbanih naselbin na območju občine Ormož*, Ormož, 1983, str. 75.

⁵² Cevc, E., *Stenske slikarije 17. stoletja v ormoški župnijski cerkvi*, Ormož, 1993, str. 15-39.

- Cevc, Emilijan, 1993: Stenske slikarije 17. stoletja v ormoški župnijski cerkvi. V: *Ormož skozi stoletja IV*, Ormož, str. 15-39.
- Curk, Jože, 1983: Razvoj urbanih naselbin na območju občine Ormož. V: *Ormož skozi stoletja II.*, Ormož, str. 61-78.
- Hernja Masten, Marija, 2004: Kungota in Ravno polje. V: *Časopis za zgodovino in narodopisje*, letnik 75, n. v. 40, Maribor, str. 41-59.
- Höfler, Janez, 1982: Trije popisi cerkva in kapel na Kranjskem in Slovenskem Štajerskem s konca 16. stoletja. Ljubljana.
- Höfler, Janez, 1996: Srednjeveško slikarstvo v Sloveniji I. Gorenjska, Ljubljana.
- Höfler, Janez, 1998: Die Tafelmalerei der Dürerzeit in Kärnten, 1500-1530. Klagenfurt.
- Höfler, Janez, 2004: Srednjeveško slikarstvo v Sloveniji IV, Vzhodna Slovenija. Ljubljana.
- Klasinc, Anton, 1973: Gradivo za zgodovino Ormoža in njegovega okraja. V: *Ormož skozi stoletja*, Ormož, str. 101-133.
- Klasinc, Anton, 1973: Ormož skozi stoletja v luči arhivskih virov. V: *Ormož skozi stoletja*, Ormož, str. 50-100.
- Koepplin, Dieter, 1983: Reformation der Glaubensbilder: Das Erlösungswerk Christi auf Bildern des Spätmittelalters und der Reformationszeit. V: *Marin Luther und die Reformation in Deutschland (Ausstellung zum 500. Geburtstag Martin Luthers. Veranstaltet vom Germanischen Nationalmuseum Nürnberg in Zusammenarbeit mit dem Verein für Reformationsgeschichte, Herausgeber Gerhad Bott)*, Nürnberg.
- Kovačič, France, 1910: Trg Središče. Krajepis in zgodovina. Maribor.
- Kovačič, France, 1928: Zgodovina Lavantinske škofije 1228-1928. Maribor.
- Mikuž, Janez, 1977: V: *Varstvo spomenikov XXI*, Ljubljana, p. 356.
- Mlinarič, Jože, 1983: Križniške župnije Velika Nedelja, Ormož, Središče in Miklavž do konca 18. stoletja. V: *Ormož skozi stoletja II*, Ormož, str. 81-98.
- Mlinarič, Jože, 1983: Prizadevanja sekovskih škofov Martina Brennerja (1585-1615) in Jakoba Eberleina (1615-1633) kot generalnih vikarjev salzburških nadškofov za katoliško versko prenovo na Štajerskem v luči protokolov 1585-1614 in vizitacijskih zapisnikov iz 1607, 1608 in 1617-1619. V: *Acta ecclesiastica* 5, Ljubljana, str. 9-52.
- Mlinarič, Jože, 1994: Vizitacije sekovskih škofov Martina Brennerja in Jakoba Eberleina na slovenskem Štajerskem. V: *Katoliška prenova in protireformacija v notranjeavstrijskih deželah 1564-1628*, (ur. Werner Drobesch), Klagenfurt-Ljubljana-Wien, str. 191-203.
- Mlinarič, Jože, 2003: Ptujška župnija v času reformacije ter protireformacije in katoliške preнове. V: *Ptujsko mestno pravo v srednjeevropskem prostoru. Statut mesta Ptuj iz leta 1513* (Mednarodni simpozij Ptuj 5. – 7. november 1997, ur. Hernja Masten, M.), Ptuj, str. 47-73.
- Peskar, Robert, 1991: Srednjeveške poslikave zunanjščin cerkva v osrednji Sloveniji (diplomska naloga, tipkopis v knjižnici oddelka za umetnostno zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani). Ljubljana.
- Pirchegger, Hans, 1962: Die Untersteiermark in der geschichte ihrer Herrschaften und Gülden, Städte und Märkte. München.
- Pucko, Ivan, 2004: Podružnična cerkev sv. Kunigunde pri Kungoti na Dravskem polju. V: *Časopis za zgodovino in narodopisje*, letnik 75, n. v. 40, Maribor, str. 167-170.
- Vnuk, Branko, 2004: Podružnična cerkev sv. Kunigunde. V: *ČZN*, letnik 75-n.v. 40, Maribor, str. 171-190.
- Zadnikar, Marjan, 1982: Romanika v Sloveniji. Tipologija in morfologija sakralne arhitekture. Ljubljana.

Ključne besede

Zadnja sodba, protireformacija, protestantizem, katoliška verska prenova, rekatolizacija, vizitacija.

Povzetek

Razprava obravnava čas ob izteku 16. in na začetku 17. stoletja na slovenskem Štajerskem. V razburkani dobi, ko so se tehtale moči protestantov in prebujajoče se protireformacije, so tako na območju salzburške nadškofije severno od reke Drave kakor tudi oglejskega patriarhata južno od nje, potekale številne vizitacije, saj sta si cerkvena in posvetna oblast o razširitvi protestantizma in npravnem stanju med duhovščino in verniki mogli ustvariti realno podobo le z ogledom na terenu. Avtorica razprave z intenzivnim delovanjem na področju protireformacije in katoliške verske preнове v Notranji Avstriji povezuje tudi vnovičen razmah uporabe eshatološkega motiva *Zadnje sodbe* znotraj stenskega slikarstva v katoliških cerkvah. Gre namreč za upodobitev, ki s svojo temo vzbuja razmišljanje o poslednjih rečeh, ki neizogibno čakajo vsakega posameznika; o smrti, o zadevah,

povezanih s smrtjo, o vstajenju po smrti, zadnji sodbi ter večnem življenju po smrti. Kot tak je motiv predstavljal podporo prizadevanjem po ureditvi razmer na posameznih župnijah, saj je dvignjen vernikom pred oči deloval kot opominjajoča slikana pridiga pred duhovnimi zmotami in neustreznim nravnim življenjem. Na slovenskem Štajerskem ob izteku 16. in v prvi tretjini 17. stoletja na stenah katoliških cerkva namreč srečamo kar tri monumentalne in vsebinsko bogate upodobitve Zadnje sodbe. V podružnični cerkvi sv. Kunigunde v

Kungoti pri Ptuju je Zadnja sodba na južni steni prezbiterija, poslikava je datirana v leto 1588. Zadnja sodba v župnijski cerkvi sv. Martina v Šmartnem na Pohorju je nastala v zadnjem desetletju 16. stoletja, velikopotezna sodba ormoške župnijske cerkve sv. Jakoba pa naj bi cerkev krasila od leta 1629 naprej. Avtorica je poskušala omenjene lokacije umestiti v širši zgodovinski kontekst, zaradi preglednosti prispevka je poslikave osvetlila predvsem z ikonografskega vidika, ni pa se ustavljala ob slogovnih analizah.